

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 19, Issue 1, No.58, 2027, pp. 65-82

Received: 24/01/2026 Accepted: 19/07/2026

Arslan Tusi: The Missing Link in the Tradition of Mādda-tārīkh (Chronogram) Writing in the Tenth Century

Nasrin Minaei Namin

PhD Student, Department of Persian Language and Literature, As.C., Islamic Azad University, Astara, Iran
n.minaeinamin@iau.ir

Hafez Sadeghpour *

Department of Persian Language and Literature, As.C., Islamic Azad University, Astara, Iran
Hafez.Sadeghpour@iau.ac.ir

Mehdi Kargar

Department of Persian Language and Literature, As.C., Islamic Azad University, Astara, Iran
mehdi.kargar@iau.ac.ir

Abstract

This study investigates the position and techniques of chronogram composition (mādda-tārīkh) in the Dīvān of Mohammad Qāsem Arsalān Tūsī, a tenth-century AH Iranian poet associated with the court of Emperor Akbar. Writing during the transition toward the Indian Style, he mainly followed the Iraqi Style and occasionally adopted the School of Occurrence. Although the date of his death remains disputed, he was renowned for his expertise in paleography, calligraphy, and chronogram composition. Using a descriptive-analytical method based on documentary research, this study examines the chronograms extracted from the manuscript of Arsalān's Dīvān (Majles Library, MS No. 942, Folder 15242). The findings show that he employed diverse structural and artistic techniques, including izhār al-muḍmar, ta'miya, numerical ambiguity, the omission and addition of letters, and emphatic and double chronograms. These chronograms mainly commemorate major events during Akbar's reign, such as the conquest of Bengal and Gaur (982 AH), the births of royal princes, the completion of imperial buildings, and the compilation of the poet's Dīvān. They constitute valuable historical evidence for Akbar's period and demonstrate the artistic sophistication of chronogram composition in the tenth century AH. The study also highlights the historical and discursive functions of chronograms, including legitimizing political authority, promoting imperial power, and reinforcing the poet's position as a court historian. The evidence further indicates that Arsalān was alive until 986 AH and probably died around 995 AH.

Keywords: Arslan Tusi, Chronogram (mādda-tārīkh), Mughal India, Ta'miya, Court Poetry.

Introduction

Chronogram (*Tarikh-e She'ri*), the art of recording events based on the numerical value of letters (Abjad system), represents a synthesis of literary aptitude and mathematical precision in Persian literature. This genre reached its artistic

*Corresponding author

Minaei Namin, N. , Sadeghpour, H. and Kargar, M. (2027). Arslan Tusi: The Missing Link in the Tradition of (Mādda-tārīkh) Chronogram Writing in the Tenth Century. *Literary Arts*, 19(1), 65-82.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/liar.2026.148111.2561

zenith during the Safavid and Mughal eras through the employment of complex techniques such as *Ta'miya* (enigma). Mohammad Qasem Arsalan Tusi, an Iranian immigrant poet in India, stands as a significant figure in this tradition; however, his manuscript *Divan* has received limited critical attention and analysis. The primary objective of this study is to elucidate the structural frameworks and discursive functions of Arsalan's chronograms.

Given the significance of these poems in reconstructing the events of Emperor Akbar's era, this research addresses the following two research questions: 1) What are the structural and thematic characteristics of Arsalan's chronograms? 2) What political and social implications regarding the Mughal court atmosphere do these works reflect?

Materials and Methods

This study adopts a descriptive-analytical methodology with a documentary approach. The primary corpus consists of the manuscript of Arsalan Tusi's *Divan* (Majlis Library, No. 942). All verses containing chronograms were extracted and classified based on thematic categories (birth of princes, military conquests, architectural projects, and courtly rituals) and structural types (explicit, enigmatic, and emphatic). Subsequently, utilizing Abjad calculations and cross-referencing with contemporary Mughal historical sources (such as Abul-Fazl's *Akbarnama* and Bada'uni's works), the political functions and technical accuracy of these verses were meticulously analyzed.

Research Findings

The findings of the study indicate that Arsalan's chronograms follow a coherent pattern at both thematic and structural levels:

1. **Thematic Diversity:** Encompassing dynastic events (birth of Prince Salim, Murad, and Daniyal), military campaigns (conquest of Mandu in 968 AH, Bengal in 982 AH), and architectural achievements (*Qasr-e Ali-ye Akbari*).
2. **Structural Techniques:** The poet has employed the rhetoric of *Izhar al-Muzmar* (omission of the subject and invocation of attributes) and complex enigmas (such as the subtraction of letters) to create semantic suspense.
3. **Technical Precision:** The extracted examples, such as the conquest of Bengal and Gaur (982 AH), show perfect correspondence with historical records, demonstrating the poet's mastery over mathematics and the Abjad system. Beyond mere historical documentation, these poems functioned as strategic instruments of political propaganda.

Discussion of Results and Conclusion

The examination of Arsalan Tusi's chronograms reveals that this art form was not merely a tool for recording dates, but a sophisticated discursive strategy utilized to consolidate the political and religious legitimacy of Emperor Akbar's reign. By employing techniques such as *Izhar al-Muzmar* and creating semantic suspense, the poet links the patron's name with exalted epithets—such as "Lord of Sea and Land" or "Shadow of God"—thereby placing the Emperor's earthly power within an aura of mythological sanctity and Kianid lineage.

The findings demonstrate that Arsalan Tusi, through his command of *Ta'miya* and precise Abjad calculations in pivotal events like the conquest of Bengal (982 AH) or the birth of princes, transcended the role of a mere panegyrist, emerging as an "eloquent historiographer." These poems serve as a vessel for showcasing the poet's mastery over occult sciences and courtly rhetoric, where mathematics and literature converge to reinforce imperial authority. Consequently, Arsalan Tusi's *Divan* emerges as a missing link in the evolution of chronogram-writing between Safavid Iran and Mughal India. These works, as literary-historical documents, not only mirror the social and political fabric of the Akbari era but also establish Arsalan's stature as a pioneer poet in the transition toward the Indian Style (*Sabk-e Hendi*). Thus, further research into his works is an imperative for a nuanced understanding of the nexus of power, art, and intellect in that historical epoch.

Acknowledgment

The author extends gratitude to the Majlis Library for providing access to the manuscript of Arsalan Tusi's *Divan*.

ارسلان طوسی حلقه گمشده سنت ماده تاریخ نویسی در قرن دهم

نسرین مینایی‌نمین، دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران

n.minaeinamin@iaui.ac.ir

حافظ صادق پور* , گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران

Hafez.Sadeghpour@iaui.ac.ir

مهدی کارگر، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران

mehdi.kargar@iaui.ac.ir

چکیده

این پژوهش به بررسی جایگاه و شیوه‌های ماده تاریخ نویسی در دیوان محمدقاسم ارسلان طوسی، شاعر سده دهم هجری و از شاعران ایرانی وابسته به دربار اکبرشاه گورکانی، می‌پردازد. او در دوره گذار به سبک هندی، غالباً از سبک عراقی و گاه از مکتب وقوع پیروی می‌کند. درباره زمان وفات او اختلاف نظر هست. ارسلان در خط‌شناسی، خوشنویسی، ماده تاریخ مهارت دارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر نسخه خطی دیوان ارسلان طوسی (کتابخانه مجلس، ش ۹۴۲ و دفتر ۱۵۲۴۲)، ماده تاریخ‌های وی را استخراج و تحلیل کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ارسلان طوسی از شگردهای ساختاری و هنری متنوعی مانند اظهار المضمهر، تعمیه، ابهام عددی، حذف و افزودن حروف و نیز ماده تاریخ‌های تأکیدی و دوگانه بهره برده است. مضامین این ماده تاریخ‌ها عمدتاً حول رویدادهای مهم عصر اکبرشاه گورکانی، مانند فتوحات نظامی (فتح بنگال و گور در ۹۸۲ ه.ق)، تولد شاهزادگان، اتمام بناهای سلطنتی و تاریخ تدوین دیوان شاعر است. این ماده تاریخ‌ها از یک سو به دلیل تنوع موضوعی، سند ارزشمندی برای بازنمایی عصر اکبرشاه به شمار می‌روند و از سوی دیگر، با پیچیدگی ساختاری و هنری خود، نمونه‌ای قابل توجه فن ماده تاریخ نویسی در قرن دهم هجری هستند. همچنین، پژوهش بر کارکرد تاریخی و گفتمانی ماده تاریخ تأکید دارد که در منابع پیشین کمتر بدان پرداخته شده است. این کارکردها شامل مشروعیت بخشی به حکومت، تبلیغ قدرت سیاسی، تثبیت جایگاه شاعر به عنوان تاریخ نگار درباری است. بر پایه ماده تاریخ، می‌توان نتیجه گرفت که ارسلان طوسی تا ۹۸۶ ه.ق در قید حیات بوده و احتمالاً در ۹۹۵ ه.ق درگذشته است. شیوه گردآوری داده‌ها اسنادی است.

کلیدواژه‌ها: ارسلان طوسی، ماده تاریخ، گورکانیان هند، تعمیه، شعر درباری

* مسؤول مکاتبات

مینایی‌نمین، نسرین، صادق پور، حافظ و کارگر، مهدی. (۱۴۰۶). ارسلان طوسی حلقه گمشده سنت ماده تاریخ نویسی در قرن دهم، فنون ادبی، ۱۹ (۱)، ۶۵-۸۲

۱. مقدمه

ماده‌تاریخ، شگردی ادبی - هنری برای ثبت رمزآلود رویدادهای تاریخی بر پایه محاسبه ارزش عددی حروف (حساب ابجد) است که با کارکردی دوگانه، هم به‌عنوان سند تاریخی و هم متنی ادبی، در سنت ادب فارسی جایگاهی ویژه دارد. این فن پیش از عصر صفوی رواج داشت. در عصر صفوی و گورکانی هند، با صناعی چون تعمیه، ایهام و بازی‌های زبانی - عددی، به اوج هنری خود رسید. ماده‌تاریخ‌نویسی صرفاً ابزاری برای ثبت زمان وقوع حوادث نبود؛ بلکه به شیوه‌ای فرهنگی برای ماندگارسازی وقایع و تثبیت مشروعیت سیاسی و مذهبی حکومت‌ها بدل شد.

شاعران و نویسندگان درباری، تاریخ جلوس شاهان، فتوحات نظامی، تغییرات مذهبی و اتمام بناهای مهم را در قالب عباراتی شاعرانه و گاه رمزآلود بیان می‌کردند. خلاقیت در پیوند ماده‌تاریخ با قالب‌های شعری، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان ذوق ادبی و محاسبه عددی در این سنت است. نمونه‌های برجسته این هنر را می‌توان در آثار شاعرانی چون محتشم کاشانی، شیخ بهایی، کلیم کاشانی مشاهده کرد که ماده‌تاریخ را به بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ درباری بدل ساختند. آقای دیسای درباره جایگاه ماده‌تاریخ در عصر اکبرشاه می‌نویسد: «بیشتر گویندگان و نویسندگان و حتی خانانان و بدایونی به یافتن ماده‌تاریخ رخدادهای گوناگون می‌پرداخته‌اند؛ ولی در این فن میرحیدر معمائی متخلص به رفیعی و ملک‌الشعرای فیضی ازجمله سرآمد بودند» (ر.ک: نذیر، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۱).

محمدقاسم ارسلان طوسی، از شاعران مهاجر ایرانی اهل طوس در دربار اکبرشاه گورکانی و از چهره‌های کمتر شناخته‌شده دوره گذار به سبک هندی است. ارسلان طوسی در دوره شروع سبک هندی، غالباً از سنت سبک عراقی و گاهی از مکتب وقوع پیروی می‌کند. او را در خط‌شناسی، خوشنویسی، تاریخ و شعر برتر از هم‌عصرانش دانسته‌اند. پدرش مدعی نسب از ارسلان جاذب (سردار نامدار سلطان محمود غزنوی) بود و تخلص «ارسلان» نیز از همین‌جا گرفته‌شده است (ر.ک: بدائونی، ۱۳۷۹، ج. ۳/ ۱۷۸). از سال تولد او اطلاع چندانی نیست. می‌توان گفت: «دوران کودکی او در مشهد سپری شد سپس در ماوراءالنهر نشو نما یافت». (آل داوود، ۱۳۷۹، ص. ۷۸) درباره زمان و مکان درگذشت ارسلان اختلاف نظر وجود دارد. در بازه زمانی ماده‌تاریخ‌های او، از فتح مندو در ۹۶۸ ه‍.ق تا اتمام قصر عالی در ۹۸۶ ه‍.ق نشان‌دهنده حضور فعال و مستمر وی در فضای درباری گورکانی است. براساس قراین شعری او به احتمال فراوان تا ۹۹۵ ه‍.ق زنده بوده است. ارسلان طوسی، شاعر سده دهم هجری و معاصر اکبرشاه گورکانی، باوجود گمنامی و عدم تصحیح انتقادی دیوان خطی‌اش، نقشی مؤثر در تداوم سنت ماده‌تاریخ‌نویسی ایفا کرده است؛ بااین‌حال، جایگاه ادبی او در تاریخ‌نگاری ادبی کمتر مورد توجه قرار گرفته است و بررسی آثارش می‌تواند، نقصان شناخت سیر تحول این فن در سده دهم هجری را پر کند. هدف از تحلیل ساختارهای هنری (مانند تعمیه و ایهام) و مضامین محتوایی در این ماده‌تاریخ‌ها، افزون بر روشن کردن جایگاه ارسلان طوسی و رمزگشایی ماده‌تاریخ، نقش شاعران درباری را به‌عنوان واسطه‌های ادب و قدرت در ثبت تاریخ و مشروعیت‌بخشی به حکومت‌ها برجسته می‌سازد. بررسی و تحلیل ماده‌تاریخ بر جای‌مانده از ارسلان طوسی از چند جهت بااهمیت است: نخست، این آثار حلقه‌ای مغفول در تداوم و تحول ماده‌تاریخ‌نویسی را روشن می‌سازند و امکان بازخوانی دقیق‌تر این سنت در بستر فرهنگی مشترک صفوی و گورکانی هند را فراهم می‌آورند؛ دوم، این متون به‌مثابه اسنادی تاریخی، بازتاب‌دهنده بافت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی عصر خود و رویدادهایی چون فتوحات نظامی و فعالیت‌های عمرانی درباری هستند. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱. ماده‌تاریخ‌های ارسلان طوسی از نظر ساختارهای هنری و گونه‌های موضوعی چه ویژگی‌هایی دارند و چگونه قابل طبقه‌بندی‌اند؟ و ۲. این آثار چه دلالت‌های تاریخی و اجتماعی از فضای فکری و سیاسی عصر گورکانی هند را باز می‌تابانند؟

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

ماده تاریخ (تاریخ الشعری)، کاربرد ادبی نظام ابجد است که در آن، تاریخ یک رویداد، از طریق محاسبه ارزش عددی یک واژه، عبارت یا بیت به دست می‌آید. در تعریف این فن، دو رویکرد اصلی مطرح است: برخی آن را صرفاً قالبی شعری برای ضبط تاریخ می‌دانند و برخی دیگر، آن را هنری ادبی می‌شمارند که با تلفیق عدد و کلمه، به رویدادها زیبایی و ماندگاری می‌بخشد. ماده تاریخ (Chronogram) شعری که شاعر در شرح رخدادها، مهم و شایسته ثبت مانند ولادت و وفات اشخاص بزرگ، بنای عمارت و قصر، فتوحات و جنگ‌های شاهان و بزرگان ساخته و تاریخ وقوع آن را نیز در پایان سخن خود ذکر کرده است. ماده تاریخ از جلوه‌های ذوق و اندیشه ایرانی است که در آن، سال وقوع رخدادها از طریق تبدیل اعداد به حروف، واژه‌ها، عبارات یا جملات و با استفاده از نظام حساب جمل (ابجد) بیان می‌شود. هدف اصلی این فن، حفظ و ضبط دقیق رویدادهای تاریخی و ماندگار ساختن آنها در قالبی ادبی و هنری است (صدری، ۱۳۷۸، ص. الف — ب). در این شیوه ادبی، حروف عربی بر اساس ترتیب ابجدی — نه الفبایی — دارای ارزش عددی‌اند و از طریق محاسبه مجموع آنها، تاریخ یک واقعه به دست می‌آید. گفته‌اند: «سال و ماه و حتی روز حادثه را در یک مصراع یا یک بیت یا یک جمله به صورتی زیبا با معنایی متناسب با حادثه، با استفاده از شماره‌های حروف ابجد یا بدون استفاده از آنجا داده، آن را ماده تاریخ نام نهاده‌اند» (رضوانی، ۱۳۴۱، ص. ۴۳). تعریف جامع‌تر ماده تاریخ چنین است: «ماده تاریخ عبارت است از تبدیل اعداد، عمدتاً سال‌های تاریخی، به حروف، واژه، عبارت یا جمله و بالعکس، به اشکال گوناگون (بامعنا یا بی‌معنا) با شیوه‌های مختلف محاسبه مانند جمع، ترتیب و چینش، به منظور تشخیص، ماندگاری، رمزگذاری، زیبایی‌شناسی و تمایز» (مسجدی اصفهانی، ۱۳۹۸، ص. ۷۵). تاریخ‌های ادبی از نظر ساختار به دو نوع عمده تقسیم می‌شوند: نوع نخست که در آن هر حرف نماینده رقمی از تاریخ است و نوع دوم جمع ارزش عددی تمام حروف با عدد تاریخ برابر می‌شود (انوشه، ۱۳۸۱، مدخل ماده تاریخ). ماده تاریخ ارزش هنری دارد: «ماده‌های منظوم گذشته از آنکه در بسیاری از موارد دارای ارزش‌های خاص هنری، ادبی و زبانی هستند، در تمام موارد ارزش تاریخی دارند» (دادبه، ۱۳۹۴، ص. ۵۹) و در پژوهشی حسینی بیدگلی و همکاران (۱۴۰۴، ص. ۴۴ — ۴۵) سیر تحول این هنر را در سه مرحله مرحله ابتدایی (کاربرد اعداد صریح فارسی)؛ مرحله ابجدی (کاربرد حروف و ترکیب‌های رمزی) و مرحله تکامل‌یافته یا تعمیه‌های جمعی (عبارات معنادار) تقسیم کرده‌اند. در این مرحله، ماده تاریخ به اوج پیچیدگی و ظرافت هنری رسید و شاعران با ساخت واژه‌ها و عبارات معنادار، تاریخ وقایع را در لایه‌های معنایی شعر پنهان کردند. این شیوه به‌ویژه از دوره صفوی و در هند گورکانی رونق فراوان یافت و در آن، شاعران و حتی برخی پادشاهان به ماده تاریخ‌سرایی روی آوردند (نصرآبادی، ۱۳۶۱، ص. ۱۰). همچنین صفا درباره وضعیت ماده تاریخ نویسی در قرن دهم می‌نویسد: «از آغاز تا پایان این عهد ماده تاریخ‌هایی، چنانکه در دو سه قرن پیشتر معمول شده بود، ساخته می‌شد. بعضی از ماده تاریخ‌های آن زمان چنان خوب ساخته شده که در شمار شاهکارهای این هنر شاعران است» (صفا، ۱۳۷۹، ج. ۴، ۲۸۰/۴ — ۲۸۱)؛ اما به نظر می‌رسد «از قرن هشتم به بعد به تدریج، ماده تاریخ جنبه فنی به خود گرفت و از زمان تیموریان و به‌خصوص دوره صفویه این فن با تعمیه درآمیخته شد» (رسولی‌پور، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۴). به قول بیل (۱۳۹۷) از اواسط قرن هشتم هجری ماده تاریخ‌ها به صورت رمز، کنایه، ایهام و معماگویی رونق فراوانی می‌یابد. بر پایه تقسیم‌بندی دبیرسیاقی (۱۳۹۰، ص. ۶۳ — ۶۶) ماده تاریخ‌ها به یازده گونه منظوم و منثور تقسیم می‌شوند که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به تاریخ‌های صریح، ابجدی، تعمیه‌ای، تأکیدی و چندلایه اشاره کرد. ماده تاریخ سازی، شگرد هنری برای ثبت رخدادها، مهم است. این شگرد هنری به عنوان کردار سیاسی و فرهنگی برای تثبیت مشروعیت سیاسی و مذهبی حکومت‌ها از سوی ادیبان، منشیان و شاعران دربار به کار می‌رفت. افزون بر منابع مرجع و تاریخی مرتبط با ماده تاریخ،

برخی مقالات و پژوهش‌های تخصصی این حوزه نیز بررسی شد؛ با این حال، بیشتر این پژوهش‌ها به تبیین کلی فن ماده‌تاریخ، شیوه‌های محاسبه، یا بررسی ماده‌تاریخ در ادوار و شاعران خاص پرداخته‌اند.

۱- ۲. مطالعات داخلی

در زمینه ماده‌تاریخ، پژوهش‌هایی با رویکردهای متفاوت ادبی، تاریخی، ساختاری و رمزگشایانه انجام شده است. دسته نخست این پژوهش‌ها بیشتر بر گردآوری، طبقه‌بندی و سیر تطور فن ماده‌تاریخ‌سرایی متمرکزند: **نخجوانی (۱۳۴۳)** در *موادالتواریخ* به گردآوری و ثبت نمونه‌های ماده‌تاریخ پرداخته، **صدری (۱۳۷۸)** در *حساب جمل* در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی کاربرد حساب جمل و تعبیرات رمزی را بررسی کرده، و **خالصی شیرازی (۱۳۸۵)** و **رضوانی (۱۳۴۱)** هر یک به جنبه‌هایی از تاریخچه، فنون و شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سازی پرداخته‌اند. **دبیرسیاقی (۱۳۹۰)** از آغاز تا دوره معاصر و **منانی (۱۳۸۵)** نیز سیر ماده‌تاریخ در ادب فارسی از قرن نهم تا سیزدهم هجری را بررسی کرده و **صفا (۱۳۷۹)** در *تاریخ ادبیات ایران* (مجلد سوم و چهارم) اشاره کوتاهی به وضعیت ماده‌تاریخ در عصر صفوی دارد. **حجازی (۱۳۸۳)**، با مقاله «ماده‌تاریخ» و نیز **باقری بیدهندی (۱۳۷۷)**، در مقاله «فن ماده‌تاریخ نویسی» به نحوه ماده‌تاریخ‌سازی و نمونه‌های آن می‌پردازند. **نظامی و صلواتی (۱۳۸۷)**، با مقاله «علل رویکرد شاعران به حساب جمل، ماده‌تاریخ، معما و لغز در شعر فارسی و رابطه آن با علم ریاضی»، به علت‌یابی رویکرد شاعران به علم ریاضی پرداختند، معتقدند که شاعران با این عمل پیوندی علمی - هنری بین ریاضیات و ادبیات برقرار کرده‌اند. **صادقی و وفادار دولق (۱۳۸۹)** مقاله‌ای با عنوان «ماده تاریخ و استفاده از رایانه در ساختن آن» نوشتند تا با استفاده از مفاهیم رایانه‌ای چگونه می‌توان ماده‌تاریخ را حل کرد. در مقابل رویکردهای توصیفی دسته نخست، دسته دوم، بر جنبه‌های رمزی و هنری ماده‌تاریخ تمرکز دارند: مقاله **صدری (۱۳۸۴)**، «دانش حساب جمل، حقیقتی انکارناپذیر در پهنه تاریخ و ادب فارسی»، به تحلیل گونه‌ای از صنعت تعمیم و ماده‌تاریخ‌ایهامی و آمیخته به تشبیه در چند بیت از شاعران ادب فارسی به‌خصوص دوره صفوی می‌پردازد. همچنین، پژوهش **مسجدی اصفهانی (۱۳۹۸)** درباره ماده‌تاریخ‌های ایهامی (ایهام‌های رمزگونه عددی - حرفی) دوره صفوی، اثری قابل توجه است که نشان می‌دهد مبارزات فرهنگی و سیاسی دوره‌های مختلف نیز می‌توانند در لایه‌های پنهان ماده‌تاریخ‌ها بازتاب یابند؛ رویکردی که زمینه نظری ارزشمندی برای تحلیل صناعی چون «تعمیم» و «اظهار المضمّر» در شعر درباری فراهم می‌آورد؛ با این حال، پژوهش‌های یادشده عمدتاً معطوف به ارتباط ماده‌تاریخ با سایر علوم، تعریف، ذکر نمونه و وجه هنری ماده‌تاریخ در ادوار گوناگون ادب فارسی به‌ویژه دوره صفوی بوده‌اند و کارکرد ماده‌تاریخ در شعر درباری و مشروعیت‌بخشی سیاسی کمتر مورد توجه قرار گرفته و تاکنون پژوهش مستقلی درباره ماده‌تاریخ‌های محمدقاسم ارسلان طوسی و کارکردهای تاریخی و گفتمانی آنها در دستگاه اکبرشاهی انجام نشده است؛ خلأیی که پژوهش حاضر می‌کوشد آن را پر کند. تحلیل لایه‌های پنهان ماده‌تاریخ‌ها در شعر ارسلان، نه تنها به کشف کارکردهای سیاسی متن یاری می‌رساند، خواننده را در فهم دقیق‌تر مناسبات گفتمانی حاکم بر دستگاه اکبرشاهی توانا می‌سازد.

۳. روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام می‌شود. جامعه آماری پژوهش، کلیه اشعار مندرج در نسخه خطی دیوان ارسلان طوسی (موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ملی ۹۴۲، شماره دفتر ۱۵۲۴۲) است. روش گردآوری داده‌ها به‌صورت اسنادی، با مطالعه مستقیم این نسخه و استخراج تمامی ابیات یا عبارات حاوی ماده‌تاریخ است. در مرحله

تحلیل، ماده تاریخ‌ها به عنوان واحد پژوهش، در لایه‌های موضوعی، ساختاری، ادبی و کارکردهای فرامتنی و سیاسی در مناسباتِ درباری عصر اکبرشاهی واکاوی می‌شوند.

۴. یافته‌های پژوهش

ماده تاریخ‌های ارسلان طوسی به سبب تنوع موضوعی، سندی ارزشمند برای بازسازی بخشی از تاریخ سیاسی، فرهنگی و درباری عصر اکبرشاه به شمار می‌آیند و از حیث تنوع ساختاری و شگردهای هنری، نمونه‌هایی قابل توجه از فن ماده تاریخ نویسی در قرن دهم هجری را نشان می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ماده تاریخ‌های دیوان ارسلان از الگویی نسبتاً منسجم در دو سطح موضوعی و ساختاری پیروی می‌کنند که کارکردهای تاریخی، ادبی و گفتمانی آنها را روشن‌تر می‌سازد.

۱- ۴. الگوی ساختاری و موضوعی ماده تاریخ‌ها در دیوان ارسلان طوسی

بررسی ماده تاریخ‌های دیوان ارسلان طوسی نشان می‌دهد که این اشعار صرفاً ثبت پراکنده رخدادها نیستند، بلکه از نظامی نسبی در سطوح موضوعی، ساختاری و کارکردی پیروی می‌کنند. بر این اساس، ماده تاریخ‌های دیوان را می‌توان در دو محور اصلی موضوعی و ساختاری طبقه‌بندی کرد. از منظر موضوعی، ماده تاریخ‌های دیوان در چند دسته عمده جای می‌گیرند: نخست، ماده تاریخ‌های مربوط به تولد شاهزادگان و مناسبت‌های دودمانی؛ مانند ثبت ولادت سلیم میرزا، مراد میرزا و دانیال میرزا که افزون بر ثبت زمان تولد، در فضای گفتمان درباری، بازتاب‌دهنده تداوم سلطنت و اهمیت فرزندان پادشاه در ساختار قدرت هستند. دوم، ماده تاریخ‌های سیاسی — نظامی که رخدادهایی چون فتح مندو، بنگاله، گور و گجرات را بازنمایی می‌کنند و در آنها شاعر پیروزی‌های اکبرشاه و کارگزاران او را در قالب زبانی مدحی و اقتدارگرا روایت می‌کند. سوم، ماده تاریخ‌های معماری و عمرانی که به ساخت، اتمام یا بهره‌برداری از قصرها، قلعه‌ها و بناهای سلطنتی مربوط می‌شوند؛ همچون «قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبری» و «بنگالی محل» که افزون بر ثبت تاریخ بنا، بازتاب‌دهنده شکوه و اقتدار دربار گورکانی‌اند. چهارم، ماده تاریخ‌های آیینی و تشریفاتی؛ مانند مراسم وزن‌کشی اکبرشاه که آیین‌های درباری و سازوکارهای نمادین بازنمایی اقتدار سلطنت را منعکس می‌کنند. پنجم، ماده تاریخ‌های مرتبط با سفرها و رخدادهای زمانی که نمونه‌ای از آن در شعر مربوط به سفر جهانگیر مشاهده می‌شود و در کنار ثبت زمان رویداد، بر ظرفیت تاریخی این نوع اشعار دلالت دارد.

از منظر ساختاری، ماده تاریخ‌های دیوان از تنوع و پیچیدگی چشمگیری برخوردارند. بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد که ارسلان طوسی از چند شیوه برجسته بهره گرفته است: ماده تاریخ صریح که تاریخ در عبارتی روشن و مستقیم نهفته است؛ مادمتاریخ تأکیدی که در آن چند مصرع مستقل، یک تاریخ واحد را تأیید می‌کنند؛ مادمتاریخ مزدوج که برای ثبت هم‌زمان دو شخصیت یا دو رخداد در ساختی متقارن به کار می‌رود؛ ماده تاریخ معمایی (تعمیه) که مخاطب را از طریق حذف، کسر عدد یا بازی‌های زبانی به کشف تاریخ فرامی‌خواند؛ و نیز شیوه اظهار المضمهر (حذف و ذکر) که در آن شاعر با حذف موقت نام ممدوح و آشکارسازی تدریجی آن، نوعی تعلیق معنایی و برجستگی بلاغی ایجاد می‌کند. همچنین در برخی نمونه‌ها، شیوه تأکیدی و مزدوج به صورت هم‌زمان به کار رفته است که نشان‌دهنده مهارت شاعر در طراحی ساختارهای پیچیده ماده تاریخ است.

برآیند این بررسی نشان می‌دهد که ماده تاریخ‌های دیوان ارسلان طوسی صرفاً ابزاری برای ثبت زمان رخدادها نیستند؛ بلکه کارکردهایی چندگانه دارند. این اشعار، از یک سو در ثبت و ضبط رویدادهای سیاسی، درباری و فرهنگی عصر اکبرشاه نقش ایفا می‌کنند و از سوی دیگر، در بازنمایی شکوه سلطنت، فتوحات، آیین‌های درباری و جایگاه شاهزادگان مشارکت دارند.

افزون بر این، تنوع شگردهای ساختاری همچون تعمیم، اظهار المضمر، تأکیدی و مزدوج، نشان‌دهنده مهارت شاعر در بهره‌گیری از ظرفیت‌های ادبی و محاسباتی فن ماده‌تاریخ‌پردازی است؛ از این رو، می‌توان گفت الگوی غالب ماده‌تاریخ‌سرایی در دیوان ارسلان طوسی بر پیوند میان ثبت تاریخی وقایع، بلاغت ادبی و بازنمایی اقتدار سلطنتی استوار است.

۵. بحث و تحلیل کارکرد ادبی و تاریخی ماده‌تاریخ‌سرایی در دیوان ارسلان

در این بخش، ماده‌تاریخ‌ها ذیل طبقه‌بندی‌های موضوعی، رمزگشایی و از منظر ادبی و تاریخی تحلیل می‌شوند. غالباً ماده‌تاریخ در قوالب رباعی، قطعه کوتاه، مفردات و گاهی غزل منعکس شده است.

۵ - ۱. تاریخ تولد شاهزادگان

شد شاه یگانه را دو فرزند خلف
آمد دو گهر ز دُرچ مقصود به کف
دوران ز پی تولد ایشان گفت
بنمود دو ماه روی از اوج شرف (۹۷۲)

مصرع «بنمود دو ماه روی از اوج شرف ۹۷۲» با محاسبه ابجد مصرع به سال ۹۷۲ هـ ق سال تولد حسن و حسین میرزا (۹۷۲ قمری) از فرزندان اکبرشاه اشاره دارد. هر دو در همان سال ۹۷۲ هـ ق و در سن کمتر از یک‌ماهگی درگذشتند. (ر.ک؛ علامی، ۱۳۷۲، ص. ۱۸۳) شاعر قبل از این حادثه رباعی را سروده است. او این دو شاهزاده را با زبان استعاری چون «دو ماه‌روی» و «دو گوهر» می‌ستاید و تولدشان را مایه امید و استحکام سلطنت اکبرشاه می‌داند. این شیوه، نمونه‌ای روشن از پیوند مدیحه‌سرایی، تصویرسازی شاعرانه و تاریخ‌نگاری عددی در ادبیات دوره گورکانیان هند است. بین ماه، اوج و شرف از اصطلاحات نجوم صنعت تناسب برقرار است.

نمود از اوج دولت آفتابی
که نورش تافت از مه تا به ماهی
چو آن ظل خدا خواهد شد افزون
ز شاهان چون پدر در دین پناهی
خرد از بهر مولود شریفش
یکی افزود بر ظل الاهی
(ارسلان طوسی، بی‌تا، ص. ۶۸)

با محاسبه ابجدی مصرع آخر، تاریخ ۹۷۷ هـ ق حاصل می‌شود که با تاریخ وقایع‌نگاری مولود همخوان است. ماده‌تاریخ در ترکیب «ظل الاهی» با تاریخ ۹۷۷ هـ ق مطابقت دارد: $ظ = ۹۰۰؛ ل = ۳۰؛ ظل = ۹۳۰؛ ا = ۱؛ ل = ۳۰؛ ا = ۱؛ ه = ۵؛ ی = ۱۰؛ الاهی = ۴۷$ که جمع آنها $۹۳۰ + ۴۷ = ۹۷۷$ هـ ق می‌شود. این تاریخ در دوره پادشاهی اکبرشاه (۹۶۳ - ۱۰۱۴ ق) قرار دارد. شاعر بامهارت، هم از لقب رسمی پادشاه («ظل الله») استفاده کرده و هم تاریخ تولد فرزندش را در آن پنهان کرده است که طبق قطعه شعری در زیر تاریخ تولد سلیم میرزا یا نورالدین جهانگیر همان ۹۷۷ هـ ق است. ارسلان در کنار برانگیختن حس کنجکاو مخاطب، از استعاره و تشبیه هنری برای تأثیرگذاری و ماندگاری بیشتر استفاده می‌کند.

در «مصرع اول قطعه زیر تاریخ ولادت شاهزاده اعظم سلطان سلیم میرزا طول الله تعالی عمره؛ مصرع ثانی تاریخ ولادت شاهزاده اکرم شاه مراد میرزا طول الله تعالی عمره:

ز نور پاک چو سلطان سلیم شد نازل (۹۷۷) لموای شاه مراد بن اکبر عادل (۹۷۸)

(ارسلان طوسی، بی‌تا، ص. ۶۸)

هر مصرع تاریخ تولد یک شاهزاده را در خود پنهان کرده است. جمع کل مصرع اول ۷ (ز) + ۲۵۶ (نور) + ۲۳ (پاک) + ۹ (چو) + ۱۵۰ (سلطان) + ۱۴۰ (سلیم) + ۳۰۴ (شد) + ۸۸ (نازل) = ۹۷۷ که مطابقت کامل: عدد ۹۷۷ دقیقاً با تاریخ داده شده

در پراختز مطابقت دارد و سال تولد سلطان سلیم (جهانگیر) است. جمع کل محاسبه مصراع دوم برابر با ۹۷۸ دقیقاً با تاریخ نوشته شده در شعر مطابقت کامل دارد و سال تولد شاه مراد میرزا است. شاعر بامهارت کامل، هر دو تاریخ را در قالب دو مصراع مجزا، هم از نظر معنایی (توصیف هر شاهزاده) و هم از نظر عددی (محاسبه ابجد) گنجانده است. این بار شاعر هر مصراع بیت را به‌عنوان ماده تاریخ تولد فرزندان اکبرشاه قرار داده است: «هر مصراع از بیت اول تاریخ ولادت شاهزاده اعظم سلطان سلیم میرزا - طول الله تعالی عمره و هر مصراع از بیت ثانی تاریخ ولادت شاهزاده اکرم شاه مراد میرزا - طول الله تعالی عمره»

اولین شهزاده آن تابنده مه (۹۷۷) والی از اوج عزت شد عیان (۹۷۷)
آن دوم فرزند اکبر پادشاه (۹۷۸) آیتی نازل‌شده از آسمان (۹۷۸)

این شعر یک نمونه برجسته از ماده تاریخ‌نویسی دوگانه و متقارن است. این نشانه دقت و مهارت کامل شاعر از محاسبات ابجدی است. به این ترتیب، ابهامی در تعیین تاریخ تولد این دو شاهزاده باقی نمی‌ماند. این نمونه نادر و زیبایی از ماده تاریخ‌نویسی تأکیدی در شعر درباری دوره گورکانیان است. طبق محاسبه ابجدی مصراع اول «اولین = ۹۷» «شهزاده = ۳۲۲» «آن = ۵۱» «تابنده = ۴۶۲» «مه = ۴۵» جمع: ۹۷۷ با ماده تاریخ داخل پراختز (۹۷۷ هـ برابر ۹۴۸ ش) مطابقت دارد. شاعر در بیتی دیگر تاریخ تولد دانیال میرزا را روشن می‌کند. ارسالان تأکید می‌کند که ماده تاریخ‌ها علاوه بر جنبه ادبی و خیال‌پردازی، جنبه مستند و تاریخی نیز دارد.

ارسالان هر مصراع این مطلع از روی خیال هست تاریخی پی مولود میرزا دانیال
شاعر، هر مصراع از این مطلع را، از روی خیال (با حساب و تصور) تاریخ تولد میرزا دانیال می‌داند. بر طبق منابع تاریخ میرزا دانیال پسر اکبرشاه در ۹۸۰ هـ (۱۵۷۲ میلادی) متولد شد.
«معین‌الدین و الدنیا»

بود این از عنایات معین‌الدین و للدنیا (۹۸۰) که شد دنیا و دین را حامی و جاه دگر پیدا (۹۸۰)
محاسبه ابجدی مصراع دوم، به این صورت است: در کلمه «دگر»، اگر «گ» = ۳ بگیریم، عدد ۹۸۰ به دست می‌آید. اگر «گ» = ۲۰ (معادل «ک») بگیریم، عدد ۹۹۷ می‌شود که با تاریخ مطابقت ندارد. پس شاعر از همان روش قدیمی (گ=۳) استفاده کرده است. هر دو مصراع مطلع، عدد ۹۸۰ قمری را به‌عنوان ماده تاریخ تولد میرزا دانیال نشان می‌دهند. این تاریخ با تاریخ واقعی تولد او (۹۸۰ قمری / ۱۵۷۲ میلادی) مطابقت کامل دارد. شاعر در این شعر الگوی مزدوج و تأکیدی را ادامه داده است. هر مصراع به‌تنهایی تاریخ را تأیید می‌کند. شاعر ریاست دنیوی و دینی و اخروی را به شاه نسبت می‌دهد و برای شاه مشروعیت سیاسی و دینی کسب می‌کند.

سهیلی رخ نمود از اوج شاهی که او را رشک مهر و ماه گفتم
پی تاریخ آن فرخنده طالع سیم فرزند اکبرشاه گفتم (۹۸۰)
(ارسالان طوسی، بی‌تا، ص. ۶۸)

مصراع آخر ماده تاریخ تولد سیم (سومین) فرزند اکبرشاه (میرزا دانیال) را در خود دارد. پس باید خود عبارت «سیم فرزند اکبرشاه» (بدون کلمه «گفتم») را محاسبه کنیم. جمع کل: ۱۱۰ (سیم) + ۳۴۱ (فرزند) + ۵۲۹ (اکبرشاه) = ۹۸۰ هـ که مطابقت کامل با عدد پراختز (۹۸۰) دارد. شاعر باظرافت و هنر تشبیهی، هم ترتیب تولد («سیم فرزند») و هم هویت پدر («اکبرشاه») و هم تاریخ دقیق تولد را در یک عبارت مختصر و موزون گنجانده است. سهیل نام ستاره‌ای درخشان است. ارتباط با «دانیال» از نظر معنایی مستقیم نیست.

۵ - ۲. پیروزی اکبرشاه

در بیت زیر و بعدی با عنوان «اظهار المضمّر» وجه ادبی و تاریخی ماده‌تاریخ را برجسته می‌کند.

ز مندو خسرو بحر و برآمد جلال‌الدین محمد اکبر آمد

ماندَو (Mandav) یا مندو (Mandū) یکی از شهرهای تاریخی و قلعه‌نشین در ایالت مادیا پرادش هند است که اهمیت سیاسی، نظامی و فرهنگی زیادی در دوران گذشته داشته است. فتح این دژ استراتژیک در ۹۶۸ ه‍.ق (۱۵۶۱ میلادی)، نه تنها سلطه گورکانیان را بر منطقه مالوا تثبیت کرد، در ادبیات و گفت‌وگوهای سیاسی آن عصر به‌عنوان نماد ظهور حاکمیتی مطلق و سنگ بنای نمادین مشروعیت بخش به امپراتوری اکبرشاه جلوه‌گر شد. بیت شعر «ز مندو خسرو بحر و برآمد ...» به‌وضوح این پیروزی را نشانه‌ای از قدرت بی‌چون‌وچرای اکبر - به‌عنوان «شاه دریا و خشکی» - تفسیر می‌کند. طبق الگوی ماده‌تاریخ سرایی شاعر ابتدا با حذف فاعل، توصیفی حماسی و مدحی ارائه داده و سپس نام اکبر را در پایان آشکار ساخته است. ذهن با یک انتظار به نام اصلی و در گام بعدی با کشف رمز ماده‌تاریخ به تاریخ رخداد دست می‌یابد. با ذکر اسم اصلی خسرو (اکبر)، انتظار را به سر می‌رسد و حرمت و اوج‌گیری معنایی را به تصویر می‌کشد. در این نمونه، شاعر تاریخ را «نمی‌نویسد»، بلکه آن را قابل کشف می‌کند. مخاطب با کنار هم گذاشتن عدد بالقوه، نشانه‌های معنایی و دانش تاریخی خود، به سال ۹۶۸ ه‍.ق می‌رسد. این شیوه، نمونه‌ای روشن از کارکرد ترکیبی عدد، معنا و بافت تاریخی در ماده‌تاریخ‌های درباری عصر گورکانی است. محور سخن بیان شکوه و عظمت جلال‌الدین محمد اکبر «خسرو بحر و بر» است. با نشانه‌های معنایی روشن، مکان «مندو»، شخصیت «اکبر» با صفت «خسرو بحر و بر» کنایه از پادشاه باشکوه و فاتح، ماهیت فتح‌نامه‌ای ماده‌تاریخ را آشکار می‌کند و دامنه احتمالی سال‌ها را به سال فتح مندو محدود می‌سازد.

پادشاه بحر و بر اکبر دارا حشم فاتح ملک سخا سرور صاحب کرم

(ارسلان طوسی، بی‌تا، ص. ۶۸)

این بیت نمونه‌ای دیگر از صنعت «اظهار المضمّر» (حذف و ذکر) است. این بیت با به‌کارگیری صنعت بلاغی «اظهار المضمّر» (حذف و ذکر) ساختاری هنرمندانه دارد. شاعر در مصرع نخست، اسم کامل فاعل اصلی (اکبرشاه) را ذکر نکرده و تنها سلسله‌ای از صفات عالی «پادشاه بحر و بر» کنایه از قدرت مطلق، «اکبر» به‌عنوان صفت، «دارا حشم»، «فاتح ملک»، «سخا»، «سرور» را پشت سرهم می‌آورد. «اکبر» ایهام به اکبرشاه و صفت شاه دارد. «اکبر» قرینه هنری (ایهام) برای کشف ماده‌تاریخ است. این شیوه، تعلیق و انتظاری قوی در خواننده ایجاد می‌کند و با انباشتن فضایل، ذهن او را برای دریافت نام ممدوح آماده می‌سازد. هدف نهایی از این شگرد، افزایش هیبت و شکوه پادشاه در قالب شعر درباری و نمایش تسلط شاعر بر فنون بلاغت است.

۵ - ۲ - ۱. ماده‌تاریخ پیروزی به روش معما

این قطعه‌ای است مستزاد به دو مصرع که موافق‌اند در قافیه و تاریخ توجه حضرت پادشاه دین‌پناه در او مندرج است به‌طریق تعمیه:

پی تسخیر مُلکِ شرق آمد خسروی غازی سعادت پیش پیش موکب و نصرت ز دنباله

چه مشکل‌ها که خواهد شد ز یمن مقدمش آسان

رسید آن خسرو جم جاه و شد تاریخ اجلالش به صد اقبال اکبرشاه آمد سوی بنگاله (۹۸۲)

در این تاریخ افکن هرکجا یابی سر افغان

این ابیات از گونه ماده‌تاریخ‌های درباری دوره گورکانی هستند که فتح‌های اکبرشاه را با زبانی استعاری و مدح‌آمیز ثبت می‌کنند. قالب شعر مستزاد گونه است. شیوه و ساختار ماده‌تاریخ با معماگویی همراه است. شاعر با به‌کارگیری القابی چون

«خسروی غازی» و «خسرو جم»، اکبرشاه را در مقام پادشاهی فاتح، جنگاور و برخوردار از فره ایزدی و تبار اسطوره‌ای ایرانی می‌نشانند و بدین وسیله فتوحات او را مشروعیت نمادین می‌بخشد. ترکیب‌هایی مانند «پی تسخیر ملک شرق آمد» به روشنی به حرکت نظامی اکبرشاه به سوی سرزمین‌های شرقی، به ویژه بنگاله و گور اشاره دارد. عدد ۹۸۲ قمری که در شعر به صورت ماده تاریخ نهفته است، با داده‌های تاریخی کاملاً همخوان است و سال آغاز لشکرکشی بزرگ اکبرشاه به بنگال را نشان می‌دهد. از نظر تاریخی، پس از مرگ شیرشاه سوری، بنگال در اختیار افغان‌های سوری باقی مانده بود و داود خان کرانی با سرپیچی از پرداخت خراج، چالشی جدی برای اقتدار گورکانیان ایجاد کرد. واکنش اکبرشاه، اعزام سپاهی منسجم به فرماندهی خان جهان (میرزا عزیز کوکه) و با مشارکت تودارمل در رمضان ۹۸۲ ه‍.ق بود که به نبرد سرنوشت‌ساز تُکری (Tukaroi) و شکست قطعی افغان‌ها انجامید و سلطه گورکانیان بر شرق شبه‌قاره را تثبیت کرد. نکته شایان توجه آنکه شاعر در قالبی فشرده و هنرمندانه، زمان (۹۸۲ ه‍.ق)، مکان (بنگاله)، دشمن (افغانان سوری) و نتیجه (گشایش و رفع دشواری‌ها) را هم‌زمان در شعر می‌گنجانند (ر.ک: باسورث، ۱۳۷۱، ص. ۳۰۹ - ۳۰۶؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ذیل مدخل اکبرشاه). بدین سان، این قطعه نمونه‌ای برجسته از تلفیق تاریخ‌نگاری، سیاست و بلاغت شعری در ادبیات درباری عصر اکبرشاه است؛ جایی که شعر نه فقط ابزار مدح، بلکه وسیله‌ای برای ثبت رسمی تاریخ فتوحات به شمار می‌آید. در اسلوب معماگویی باز اشعار دیگری هست که ارزشمند است:

«این نیز بطریق تعمیه حاصل شده و از نوادر این فن است

سحاب مکرم نواب منعم خان دریا دل که از جان باشدش دولت مطیع و بخت در فرمان

علم افراخت در بنگاله تا خورشید اقبالش

بسان سایه هر سو منهزم شد لشکر افغان چو شد این فتح ز الطاف الهی بهر تاریخش

سر افغان تمانی افکن از اقبال منعم خان (۹۸۲)»

این شعر نمونه‌ای از «تعمیه» است؛ یعنی یک نوع بازی زبانی یا معماگونه که در آن کلمات یا عبارات پنهان یا دوتا معنی دارند و به نوعی رمزآلود و پر رمز و راز هستند. هر مصرع ضمن بیان ظاهر فتح و پیروزی، اشاره‌ای رمزگونه به نقش فرمانده و الطاف الهی دارد که خواننده را به تأمل و کشف معانی پنهان دعوت می‌کند. حادثه فتح بنگاله و شکست لشکر افغان که در این شعر توصیف شده، در سال ۹۸۲ هجری قمری رخ داده است (ر.ک: باسورث، ۱۳۷۱، ص. ۳۰۹ - ۳۰۶؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ذیل مدخل اکبرشاه). از مجموع «اقبال منعم خان» (۹۸۵)، تعداد حروف «سر کلمه افغان» را طرح کن. سر کلمه افغان سه حرف دارد. پس از کسر سه واحد عدد باقیمانده ۹۸۲ می‌شود. در این شعر، ماده تاریخ به شیوه تعمیه پیچیده محاسبه شده است؛ بدین صورت که ارزش ابجد لقب ممدوح «اقبال منعم خان» مبنا قرار می‌گیرد و با کسر تعداد واژه‌های آن (سه واژه)، عدد حاصل به ۹۸۲ ه‍.ق می‌رسد که سال فتح بنگاله را نشان می‌دهد.

عجب نبود از دولت پادشاه که شد گور و بنگاله فی‌الغور فتح

ز شاهان بدین سان میسر نشد کسی را به زودی در این دور فتح

رقم زد به تاریخ آن ارسالان نمودند بنگاله و گور فتح (۹۸۲)

«فتح گور و بنگاله پدید آمد» ۴۸۸ (فتح)؛ ۲۲۶ (گور)؛ ۶ (و)؛ ۱۱۴ (بنگاله)؛ ۲۰ (پدید)؛ ۴۵ (آمد) = ۹۸۲ این یک ماده تاریخ مناسب سبک ارسالان طوسی است. فتح بنگاله و گور (Bengal & Gaur) یکی از رخداد‌های مهم نظامی-سیاسی سده دهم هجری/شانزدهم میلادی در هندوستان است؛ رخدادی که شاعر ارسالان طوسی نیز سال آن را ۹۸۲ ه‍.ق ضبط کرده است (ر.ک: موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ذیل مدخل اکبرشاه). فتح گور همیشه نشانه تسلط بر تمام بنگال شمرده می‌شد. این

فتح منسوب به نوّاب مُنعم خان طبق سروده ارسلان طوسی است. این پیروزی، موقعیت سیاسی منعم خان را بسیار تقویت کرد و در شعر ستایشگران عصر بازتاب گسترده‌ای داشت.

فتح بنگاله و گور در سال ۹۸۲ هـ / ۱۵۷۴ م در چند منبع تاریخی ثبت شده است. در وقایع بنگال، ابوالفضل اشاره می‌کند که در سال ۹۸۲ هجری سپاه شاه اکبر برای بازپس‌گیری ولایت بنگال از دست افغانیان کرّانی به حرکت درآمد. فرمانده این لشکر خان اعظم/منعم خان بوده است (ر.ک: علامی، ۱۳۷۲، ص. ۱۷۵). بدائونی در ذیل حوادث سال ۹۸۲ هق چنین می‌نویسد: «خان اعظم» مأمور بنگاله شد» (بدائونی، ۱۳۷۹، ص. ۱۲۲). ارسلان طوسی نیز ماده تاریخ را صحیح آورده است.

زِ یمنِ بختِ همایون سپاهِ اکبرشاه به ضرب تیغ گشودند گور و بنگاله
چو ارسلان ز تو پرسند سال تاریخش بگوی فتح نمودند گور و بنگاله (۹۸۲)

این بیت هم اشاره‌ای است به فتح مهم و تاریخی شهرهای گور و بنگاله توسط سپاه اکبرشاه که در سال ۹۸۲ هق رخ داده است. «همایون» لقبی است که به شاهان بزرگ داده می‌شد، به معنای «مبارک» و «سعادت آور». شاعر یا راوی است که از شما یا شنونده سؤال می‌کند. شاعر عبارت کامل‌تر را مدنظر داشته: «فتح نمودند گور و بنگاله» ماده تاریخ این بیت واقعاً وجود دارد و دقیقاً با سال ۹۸۲ هجری منطبق است. قاعده شاعر این است که: تمام عبارت «فتح نمودند گور و بنگاله» را باید در نظر گرفت، نه فقط «فتح گور و بنگاله».

۵ - ۳ - بنای قصر و کاخ سلطنتی

این مقام خوش که نام اوست بنگالی محل
چون ریاض خلد صحن صفه‌هایش دلگشااست
آب او از چشمه خضرست و جوی سلسبیل
از فضای جان‌فزایش فیض حسنت ظاهر است
ارسلان تاریخ اتمام بنای عالیش
قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبر است (۹۷۵)

شاعر تاریخ اتمام بنای قصر را در مصراع «قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبر است» سال ۹۷۵ هق ثبت می‌کند. از این رو، برای بررسی نحوه استخراج این تاریخ، باید کل عبارت را بر اساس حساب ابجد محاسبه کرد. قصر مورد اشاره، یکی از بناهای مهم دوره نخستین حکومت اکبرشاه در بنگال است. باتوجه به ماده تاریخ (۹۷۵ هق) این بنا پیش از فتح نهایی بنگال ساخته شده است؛ یعنی زمانی که اکبر قدرت را در بخش‌هایی از بنگال تثبیت کرده بود و منعم خان مأمور سامان‌دهی منطقه بود. در توصیف با تشبیه قصر به «ریاض خلد، فردوس و هوای او دم جان‌بخش عیسی» به مکان فضای قدسی می‌دهد و صاحب مکان اهل بهشت می‌شود.

ز بهر اکبرشاه عالی‌قدر گردون منزلت آنکه بر شاهان عالم زبید او را سروری
یافت صورت‌خلنه اتمام کز نور و صفا آدمی را فرق نتوان کرد در وی از پری
خامه قدرت پی تاریخ اتمامش نوشت قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبری (۹۸۶)

در این بیت نیز - همانند نمونه‌های پیشین از ارسلان - ماده تاریخ در قالب مصرع کامل است و عدد ۹۸۶ هق را می‌توان از عبارت: «قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبری» به دست آورد.

مجموع کل ۹۸۶ است؛ بنابراین، ماده تاریخ که شاعر ادعا کرده، کاملاً صحیح است. این نام رسمی قصر نیست. این نام ادبی - توصیفی است که شاعر برای تولید ماده تاریخ انتخاب کرده است. این قصر یکی از بناهای مهم عصر اکبرشاه در بنگاله و احتمالاً در گور/ لکنوتی بوده است. «خامه قدرت» اضافه استعاری است. هدف اصلی ساخت، استقرار حکومت مرکزی در بنگال، نمایش اقتدار امپراتوری اکبر پس از شکست نهایی افغان‌ها و ایجاد یک پایگاه اداری، دیوانی و اقامتگاهی برای فرمانروایان گورکانی بوده است.

چون بنای قصر بنگالی محل اتمام یافت
شد مقام دولت و اقبال اکبر پادشاه
بهر تاریخ جلوس او در آن عالی مقام
گو مبارک باد بنگالی محل بر پادشاه (۹۷۲)

بنگالی محل ۹۷۲ ه‍.ق به جلوس پادشاه در قصر اشاره دارد.

امکان یکی بودن دو قصر از نظر نام‌شناسی می‌توان فرض نمود «بنگالی محل» = ترکیب ساده‌تر، احتمالاً نام عام یا غیررسمی برای یک اقامتگاه سلطنتی در بنگال بوده است یا اینکه «قصر عالی جلال‌الدین محمد اکبری» = توصیف ادبی مفصل، احتمالاً نام رسمی‌تر یا عنوانی که شاعر برای محاسبه ماده تاریخ ۹۸۶ ه‍.ق ساخته است. به نظر می‌رسد این دو قصر یکی نیستند یا اگر هم مربوط به یک مجموعه باشند، دو رویداد مجزا (ورود اولیه پادشاه و اتمام نهایی بنا) با ۱۴ سال فاصله را ثبت کرده‌اند. دلیل اصلی: در منابع تاریخی، اکبر در ۹۷۲ ه‍.ق به بنگال آمد و احتمالاً در یک اقامتگاه موقت یا قلعه پیشین افغانان سکونت کرد. سپس در سال‌های بعد (۹۸۰-۹۸۶ ه‍.ق) قصرهای جدید و بزرگی ساخته شدند که «قصر عالی اکبری» یکی از آنهاست.

آن در که ز خورشید و مهش زبید خشت
باشد در قلعه شه پاک‌سرشت
زان رو که ز درهای بهشتست یکی
شد تاریخش یکی ز درهای بهشت (۹۷۴)

با محاسبه مستقیم عبارت «یکی ز درهای بهشت» عدد ۹۷۵ به دست می‌آید که فقط یک واحد با تاریخ داده شده (۹۷۴ ه‍.ق) تفاوت دارد. ممکن است شاعر از روش گردکردن یا یک اصلاح کوچک (برای مثال، حذف یک «ی» در «درهای») استفاده کرده است. گویی شاعر «یکی از درهای بهشت» را در نظر داشته است؛ ولی محاسبه را طوری انجام داده است که به ۹۷۴ برسد.

طالع و بخت همایون بین که در اندک زمان
کرد فتح کشور گجرات اکبر پادشاه
چون از آنجا دویم ذی‌القعدة عازم شد به هند
ارسلان تاریخ آن از دویم ذی‌القعدة خواه (۹۸۰)

با محاسبه مستقیم عبارت «دویم ذی‌القعدة»، عدد ۹۹۰ به دست می‌آید که ۱۰ واحد بیشتر از تاریخ مدنظر (۹۸۰ ه‍.ق) است. احتمالاً شاعر از روش تعمیم استفاده کرده - برای مثال، حذف «ی» از «دویم» یا تغییر در ضبط ماه قمری - تا عدد ۹۸۰ ه‍.ق حاصل شود. در محاسبه‌ای دیگر، شاید با صرف نظر از الف و لام یا با نگارش متفاوت این عدد به دست آمده است.

شهی کز نقش نام اوست خاتم را برافرازی
بود سلطان سلیم بن محمد اکبر غازی

(ارسلان طوسی، بی‌تا، ص. ۷۲)

سلطان سلیم بن محمد اکبر غازی اشاره دارد به شاهزاده سلطان سلیم میرزا، یکی از فرزندان اکبرشاه که در اشعار ماده تاریخ به عنوان فرزند برگزیده و مهم اکبرشاه شناخته می‌شود. بعدها به دلایلی جانشینی او کامل نشد و پسر دیگر اکبرشاه، شاه جهان، به قدرت رسید.

آنکه نامش زینت محراب و زیب منبرست
قبله شاهان جلال‌الدین محمد اکبرست

ماده تاریخ این بیت در عبارت «قبله شاهان جلال‌الدین محمد اکبر» نهفته و با محاسبه ابجدی، سال ۹۶۸ ه‍.ق (۱۵۶۰-۱۵۶۱ م) به دست می‌آید؛ تاریخی که پنج سال پس از جلوس اکبرشاه (۹۶۳ ه‍.ق) و به رویدادی مهم در آغازین سال‌های سلطنت او - چون اتمام بنایی، تثبیت قدرت یا رویدادی نمادین - اشاره دارد.

۵ - ۴ - تاریخ سفر جهانگیرشاه

میزان:

خوب آید گل چمن ز سفر درین میزان بجای ف بود ح

(ارسلان طوسی، بی تا، ص. ۶۶)

در محاسبه ابجد برای ماده تاریخ، در کلمه «سفر»، حرف «ف» را به عنوان «ح» محاسبه کنیم (به جای ۸۰، عدد ۸). در حالت اول (گ = ۳) بگیریم برابر با ۱۰۲۴ هـ ق و حالت دوم (گ = ک = ۲۰) مساوی ۱۰۴۱ هـ ق به دست می آید و با توجه به ضرورت قافیه «سفر» با «ح»، ماده تاریخ محاسبه شده یکی از دو عدد ۱۰۲۴ ق یا ۱۰۴۱ ق می شود. این تاریخها مربوط به دوره جهانگیر یا شاه جهان گورکانی است. به احتمال قوی ۱۰۲۴ هـ ق (۱۶۱۵ میلادی) در اواسط پادشاهی جهانگیر (حک. ۱۰۱۴-۱۰۳۷ هـ ق) است. این تاریخ می تواند با سفر یا اقامت جهانگیر در مندو یا افتتاح باغ/ بنایی در آنجا مرتبط باشد. بیت در ظاهر توصیف طبیعت است؛ ولی پوشیده از تاریخ رویدادی گزارش می دهد. شاعر در قافیه سطح آوایی و ریاضی شعر را با هم تلفیق می کند. با گزارش این تاریخ احتمال زنده بودن ارسلان تقویت می شود. عنوان شعر «میزان» برابر ماه مهر است. شاعر می گوید که در «میزان» (مهر/ پاییز) گل از سفر بازآمده است. «میزان» در حساب ابجد حروفی «واو» و عدد آن «شش» است (بیرونی، ۱۳۶۷، ص. ۵۵). شاید تاریخ این سفر در ششم مهرماه بوده است.

۵ - ۵ - ماده تاریخ مراسم وزن کشی اکبرشاه

این مراسم نه مسابقه کشتی است؛ بلکه مراسمی بوده است که هم وزن شاه طلا بین مردم نثار می کردند. براساس گزارش های موجود در «جهانگیرنامه» یکی از جشنهای منحصر به فرد درباری در هند اسلامی که از دوره اکبرشاه آغاز شد و در دوره جهانگیرشاه بسیار اهمیت یافت، جشن وزن است؛ بدین قرار که سالی دو بار، یک بار در سالروز تولد شاه برپایه تقویم هجری قمری و یک بار هم براساس تقویم هجری شمسی، شاه خود را با اشیای قیمتی وزن می کرد و به میزان وزن خود، صدقات و خیرات میان نیازمندان تقسیم می کرد (توکلی مقدم و رودگر، ۱۴۰۱، ص. ۷۹ - ۱۱۳) آیین وزن کشی شاهان بزرگداشت «پادشاهی مقدس» هندی است.

این دو رباعی در خطه احمدآباد جهت وزن آن حضرت گفته شده است:

ای روی زمین ز ملک جاهت نیمی هر روز سری را به رخت تسلیمی

خواهم ز خدا که بهر وزنت هر سال گیرند زر از خزانه اقلیمی

۱. ای = ۱۱؛ ۲. روی = ۲۱۶؛ ۳. زمین = ۱۰۷؛ ۴. ز = ۷؛ ۵. ملک = ۹۰؛ ۶. جاهت = ۴۰۹؛ ۷. نیمی = ۱۱۰ جمع کل مصراع اول: ۹۵۰ قمری = ۱۵۴۳-۱۵۴۴ میلادی.

این تاریخ خیلی نزدیک به تولد اکبرشاه است (تولد او ۹۴۹ ق / ۱۵۴۲ م بوده). پس ۹۵۰ هـ ق می تواند اشاره به یک سال پس از تولد او یا نخستین جشن تولد او باشد. در شعری دیگری:

آن قوم که در گوهرشناسی فردند بحر از در و لعل خالی کردند

سیم و زر مهر و مه بران افزودند وان جمله برای وزن شاه آوردند

شخصیت: اکبرشاه گورکانی (جلال الدین محمد اکبر). رویداد: مراسم وزن کردن پادشاه در احمدآباد گجرات. ماده تاریخ: ۹۸۲ هـ ق (۱۵۷۴-۱۵۷۵ م). عبارت حاوی ماده تاریخ: «وان جمله برای وزن شاه آوردند» = ۹۸۲. این تاریخ با سال های پس از

فتح گجرات توسط اکبر (۹۸۰ق) و سفر او به آن منطقه برای نظارت بر اوضاع مطابقت دارد. طبق این رباعی در دوره گورکانیان در تولد یا جشن، حاکم را وزن می کردند و معادل وزنش به مردم طلا می دادند. تاریخ نه تنها با رویدادهای سیاسی - اجتماعی عصر اکبر هم خوانی دارد، کارکرد آیینی مراسم را به عنوان ابزار مشروعیت بخشی و نمایش عدالت پادشاه نشان می دهد. بررسی چنین نمونه هایی در شعر فارسی، هم به بازسازی تاریخ فرهنگی کمک شایانی می کند.

۶. نتیجه

ماده تاریخ سازی در سنت ادبی فارسی، صرفاً شیوه ای برای ثبت زمان رخدادها نبوده است؛ بلکه ابزاری ادبی، فرهنگی و درباری برای بازنمایی قدرت، مشروعیت بخشی سیاسی و ثبت حافظه تاریخی حکومت ها به شمار می آمده است. این سنت، به ویژه در دوره صفوی و پس از آن در هند گورکانی، به اوج شکوفایی رسید. تحلیل ماده تاریخ های محمدقاسم ارسلان طوسی نشان می دهد که وی از این سنت به گونه ای خلاقانه بهره گرفته است. تحلیل ماده تاریخ های محمدقاسم ارسلان طوسی، یافته های زیر را به دست داد:

یافته ۱: کارکرد ادبی - سیاسی ماده تاریخ ها

ارسلان طوسی از ماده تاریخ نه تنها به عنوان ابزاری برای ضبط وقایع، به مثابه بیانیه ای ادبی - سیاسی در خدمت مشروعیت بخشی به حکومت گورکانی بهره برده است.

یافته ۲: نوآوری ساختاری و تبحر فنی

کاربرد ساختارهای نوآورانه ای چون تعمیم (معماسازی عددی) و حذف و افزودن هدفمند حروف - که تاریخ از طریق آنها از ابیات استخراج می شود - حاکی از تبحر فنی شاعر و پختگی این سنت در قرن دهم هجری است.

یافته ۳: بُعد زیبایی شناختی ایهام و استعاره

ایهام عددی و تلفیق استعاره های شاعرانه با محاسبات دقیق ابجدی، در نمونه های بررسی شده به یاری رمزگردانی نیت اصلی خالق اثر را آشکار می کند و بعد زیبایی شناختی آثار ارسلان را تقویت کرده، ماده تاریخ را از سطح ثبت صرف فراتر برده است.

یافته ۴: الگوی موضوعی و کارکرد گفتمانی

مضامین این آثار - اعم از فتوحات، تولد ولیعهد و افتتاح بناهای حکومتی - بازتابی از اولویت های گفتمان سیاسی عصر و ابزاری برای نمایش شکوه و عدالت پادشاه بوده اند.

یافته ۵: جایگاه شاعر در سنت ماده تاریخ سرایی

این پژوهش با آشکارسازی نقش ارسلان طوسی به عنوان حلقه ای مهم در تحول ماده تاریخ نویسی، بر ضرورت بررسی بیشتر دیوان او به منزله سندی ادبی - تاریخی برای درک بهتر مناسبات فرهنگ، قدرت و هنر در دوره صفوی - گورکانی تأکید می کند.

منابع

آل داوود، سید علی (۱۳۷۹). چند سند تاریخی در دیوان ارسلان مشهدی. *نامه فرهنگستان*، ۴ (۱۵)، ۸۷ - ۷۸.

<https://www.noormags.ir/view/ar/articlepage/48799>

ارسلان طوسی، محمدقاسم (بی تا). *دیوان / شعار*. [نسخه خطی]. کتابخانه مجلس (بهارستان). شماره ۹۴۲.

انوشه، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ نامه ادبی فارسی* (ج. ۲). فرهنگ و ارشاد اسلامی.

باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۱). *سلسله های اسلامی* (فریدون بدره ای، مترجم). پژوهشگاه.

بدائونی، عبدالقادر بن ملوک شاه (۱۳۷۹). *منتخب‌التواریخ* (مولوی احمدعلی صاحب، مصحح؛ مقدمه توفیق هـ سبجانی، ج. ۳). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

باقری بیدهندی، ناصر (۱۳۷۷). فن ماده‌تاریخ نویسی. *آینه پژوهش*، (۵۰)، ۲۰-۱۷.

https://journals.dte.ir/article_2455.html

بیل، توماس ویلیام (۱۳۹۷). *مفتاح‌التواریخ* (مهرداد اکبری، مصحح). انتشارات ابوالحسنی.

بیرونی، ابوریحان (۱۳۶۷). *التفهیم لائوائل صنائع‌التنجیم* (جلال‌الدین همائی، مصحح). هما.

توکلی‌مقدم، حسین، و رودگر، قنبرعلی (۱۴۰۱). جشن‌ها و رفتارهای جشنی در قلمرو جهانگیرشاه گورکانی. *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۸ (۴۰)، ۱۱۳ - ۷۹.

<https://doi.org/10.30495/jhcin.2022.21024>

حجازی، محمدعلی (۱۳۸۳). ماده‌تاریخ. *نشریه فردوسی*، (۱۷)، ۳۴-۳۵. <https://ensani.ir/fa/article/211413>

حسینی بیدگلی، سید مرتضی، قوجه‌زاده، علیرضا، و واقف‌زاده، شمس (۱۴۰۴). نقش ماده‌تاریخ در ارتقای جاذبه‌های گردشگری

فرهنگی. *فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری*، ۱۴ (۵۶)، ۵۵-۴۲. <https://b2n.ir/mh8492>

خالصی، عباس (۱۳۸۵). *ماده‌تاریخ: فن ماده‌تاریخ‌سازی و احیاء آن*. انتشارات ما.

دادبه، اصغر (۱۳۹۴). *ادبیات ایران در عصر صفویان، تاریخ جامع ایران*. مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

دبیرسیاقی، محمد (۱۳۹۰). *ماده تاریخ*. سایه گستر.

رسولی‌پور، مرتضی (۱۳۸۱). *میراث‌های فراموش‌شده در ادبیات و تاریخ معاصر ایران و معرفی یک شاهکار*. تاریخ معاصر

ایران، ۶ (۲۱ و ۲۲)، ۱۸۹ - ۲۰۴. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/418210>

رضوانی، محمداسماعیل (۱۳۴۱). *تاریخ ماده‌تاریخ‌سازی*. *مجله یغما*، ۱۵ (۱)، ۴۳-۴۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/143725>

صادقی، مهدی، و وفادار دولق، صفر (۱۳۸۹). *ماده تاریخ و استفاده از رایانه در ساختن آن*. *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی*

نظم و نشر فارسی (بهار ادب)، ۱۰ (۴)، ۲۳۱-۲۴۳. <https://B2n.ir/qz5373>

نظامی بهروز، داوود، و صلواتی، محمود (۱۳۸۷). *علل رویکرد شاعران به حساب جمل، ماده‌تاریخ، معما و لغز در شعر فارسی*

و رابطه آن با علم ریاضی. *فصلنامه علمی ترویجی زبان و ادبیات فارسی*، ۴ (۱۵)، ۱۰۱-۱۲۲.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1020584/>

صدری، مهدی (۱۳۷۸). *حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی*. مرکز نشر دانشگاهی.

صدری، مهدی (۱۳۸۴). *دانش حساب جمل، حقیقتی انکارناپذیر در پهنه تاریخ و ادب فارسی*. *آینه میراث*، ۳ (۳-۴)، ۱۴۰ -

۱۳۰. <https://B2n.ir/mt2189>

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۹). *تاریخ ادبیات ایران* (محمد ترابی، تلخیص‌کننده، ج. ۴، چاپ دوم). فردوس.

علامی، ابوالفضل (۱۳۷۲). *آیین اکبری* (سر سید احمد، مصحح). دانشگاه مسلم علیگره.

مسجدی اصفهانی، حسین (۱۳۹۸). *تاریخ در ماده‌تاریخ براساس نظریه رمزگردانی*. *فنون ادبی*، ۱۱ (۱)، ۷۳-۸۶.

<https://doi.org/10.22108/liar.2018.108360.1285>

منانی، مسعود (۱۳۸۵). *بررسی ماده‌تاریخ در ادب فارسی (قرن نهم تا سیزدهم)* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشرنشده].

دانشگاه قم.

موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۸۲). *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

نخجوانی، حاج حسین (۱۳۴۳). *مواد‌التواریخ*. کتابفروشی ادبیه.

نذیر، احمد (۱۳۹۹). قند پارسی (هجده گفتار ادبی و تاریخی). سخن.
نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۶۱). تذکره نصرآبادی (حسن وحید دستگردی، مصحح). فروغی.

References

- Al-e Davud, S. A. (2000). Several historical documents in the divan of Arsalān Mashhadi. *Nameh-ye Farhangestan*, 4(15), 78-87. <https://www.noormags.ir/view/ar/articlepage/48799> [In Persian]
- Allami, A. (1993). *A'in-e Akbari* (S. A. Saheb, Ed.). University of Muslim Aligarh. [In Persian]
- Anushe, H. (2002). *Encyclopedia of Persian literature* (Vol. 2). Islamic Culture and Guidance. [In Persian]
- Arsalan-e Tusi, M. Q. (n.d.). *Divan of poems*. Manuscript. Majles Library (Baharestan). No. 942. [In Persian]
- Baqeri Bidehandi, N. (1998). The art of chronogram writing. *Ayeneh-ye Pazhuhesh*, (50), 17-20. https://journals.dte.ir/article_2455.html [In Persian]
- Bed'auni, A. Q. b. M. (2000). *Muntakhab al-tawarikh* (M. A. Saheb, Ed.; T. H. Sobhani, Introduction, Vol. 3). Cultural Heritage and Honors Association. [In Persian]
- Bell, T. W. (2018). *Miftah al-tawarikh* (M. Akbari, Ed.). Abolhasani Publication. [In Persian]
- Biruni, A. R. (1988). *Al-tafhim li-awa'il sina'at al-tanjim* (J. Homayi, Ed.). Homa. [In Persian]
- Bosworth, C. E. (1992). *Islamic dynasties* (F. Badreh'i, Trans.). Pazhuheshgah. [In Persian]
- Dadbeh, A. (2015). *Persian Literature in the Safavid Era, Comprehensive History of Iran*. Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Debirsiaqi, M. (2011). *Chronogram*. Sayeh Gostar. [In Persian]
- Hejazi, M. A. (2004). Chronogram. *Ferdowsi Journal*, (17), 34-35. <https://ensani.ir/fa/article/211413> [In Persian]
- Hoseyni Bidgoli, S. M., Qujehzadeh, A., & Vaeqfzadeh, S. (2025). The role of chronograms in enhancing cultural tourism attractions. *Quarterly Journal of Geography of Tourism Space*, 14(56), 42-55. <https://B2n.ir/mh8492> [In Persian]
- Khalesi, A. (2006). *Chronogram: The art of chronogram writing and its revival*. Ma Publication. [In Persian]
- Manani, M. (2006). *A study of chronograms in Persian literature (9th to 13th centuries)* [Unpublished master's thesis]. University of Qom. [In Persian]
- Masjedi Esfahani, H. (2019). History in chronograms based on decryption theory. *Literary Arts*, 11(1), 73-86. <https://doi.org/10.22108/LIAR.2018.108360.1285> [In Persian]
- Musavi Bojnurdi, K. (2003). *The great Islamic encyclopedia*. Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Najhavani, H. H. (1964). *Mawad al-tawarikh*. Adabiye Bookstore. [In Persian]
- Nasirabadi, M. T. (1982). *Tazkereh-ye Nasirabadi* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Forughi. [In Persian]
- Nazir, A. (2020). *Qand-e Parsi (Eighteen literary and historical essays)*. Sokhan. [In Persian]
- Nezami Behrouz, D., & Salavati, M. (2008). Reasons for poets' use of abjad numerals, chronograms, riddles, and enigmas in Persian poetry and their relation to mathematics. *Scientific-Promotional Quarterly of Persian Language and Literature*, 4(15), 101-122. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1020584/> [In Persian]
- Rasulipur, M. (2002). Forgotten heritages in contemporary Iranian literature and history, and the introduction of a masterpiece. *Contemporary History of Iran*, 6(21 & 22), 189-204. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/418210/> [In Persian]
- Rezvani, M. I. (1962). The history of chronogram writing. *Yaghma Journal*, 15(1), 43-46. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/143725> [In Persian]
- Sadeqi, M., & Vafadar Dulaq, S. (2010). Chronograms and the use of computers in creating them. *Specialized Quarterly of Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahār-e Adab)*, 10(4), 231-243. <https://B2n.ir/qz5373> [In Persian]

- Sadri, M. (1999). *Abjad numerals in Persian poetry and the dictionary of cryptic expressions*. Academic Publishing Center. [In Persian]
- Sadri, M. (2005). The knowledge of abjad numerals, an undeniable fact in the realm of Persian history and literature. *Ayeneh-ye Miras*, 3(3-4), 130-140. <https://B2n.ir/mt2189> [In Persian]
- Safa, Z. (2000). *History of Iranian literature* (M. Torabi, Abr., Vol. 4, 2nd ed.). Ferdows. [In Persian]
- Tavakkoli-Moqaddam, H., & Rudgar, Q. A. (2022). Festivals and celebratory behaviors in the realm of Jahangirshah Gurkani. *Quarterly Journal of Islamic History and Civilization*, 18(40), 79-113. <https://doi.org/10.30495/jhcin.2022.21024> [In Persian]